

JOURNAL OF SOCIAL AND HUMANITIES SCIENCES RESEARCH

Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi
Open Access Refereed e-Journal & Refereed & Indexed

Article Type	Research Article	Accepted / Makale Kabul	13.03.2019
Received / Makale Geliş	06.12.2018	Published / Yayınlanma	14.03.2019

EBÛ SA'D ES-SEMMÂN İSMÂİL VE "EL-MUVÂFAKAT BEYNE EHLİ'L-BEYT VE'S-SAHÂBE" ADLI ESERİ♦

EBÛ SA'D ES-SEMMÂN İSMÂİL AND HIS BOOK CALLED "AL-MUVÂFAQAT BEYNE EHLİ'L-BEYT VE'S-SAHÂBA"

Dr. Öğretim Üyesi Hacı ÇİÇEK

Adıyaman Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Arap Dili Eğitimi Bölümü, Adıyaman / TÜRKİYE,
ORCID: 0000-0003-4735-6349

Dr. Öğretim Üyesi Osman KAYA

Adıyaman Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Arapça Öğretmenliği Bölümü, Adıyaman / TÜRKİYE, ORCID: 0000-0002-2695-4246

ÖZET

Hız. Peygamber'in ailesi olan Ehl-i beyt'in Müslümanlar nezdinde çok büyük önemi vardır. Ehl-i beyt'in, sevip sayma bağlamında bütün Müslümanların ortak paydası olduğu söylenebilir. Bu itibarla onlar hakkında neredeyse her asırda ve her İslâm coğrafyasında "menâkıb" adıyla birçok eser kaleme alınmıştır. O eserlerden bir tanesi de Ebû Sa'd es-Semmân İsmâil b. Ali b. Zenceveyh er-Râzî (ö. 445/1053) tarafından yazılan "el-Muvâfaqat beyne ehli'l-beyt ve's-sahâbe vemâ revâhu küllü ferîkin fi hakki'l-ahar" adlı eserdir. Eser, Ehl-i beyt'in, diğer sahabiler hakkında söylediği ile sahabilerin, Ehl-i beyt hakkında söylediği sözleri içermektedir. Ebû Sa'd es-Semmân'dan bir asır sonra gelen Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zamahşerî (ö. 538/1143), onun eserini özet şekilde tanzim etmiş, eserdeki hadislerin tekrar ve senetlerini ayıklamış, sadece hadis metinleri ile yetinmiştir. Eser, her iki yazarın elinden geçmesine rağmen eserdeki bazı hadisler, daha sonraki hadis bilginleri tarafından tenkit edilmekten kurtulamamıştır. Bu çalışmada söz konusu eserin içeriği, yazarı ve metodolojik özelliklerinin tanıtılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Menkıbe, Ebû Sa'd es-Semmân, el-Muvâfaqat, Zamahşerî, Ehl-i beyt.

ABSTRACT

Ahl al-Bayt, the family of the Prophet, has a great importance to Muslims. On the basis of showing love and respect, we can also say that Ahl al-Bayt is a common subject of all Muslims. In this respect, many books are written about them almost every century in the geography of Islam in the name of "manakib". One of the books is called "el-Muvâfaqat beyne ehli'l-beyt ve's-sahâbe vemâ revâhu küllü ferîkin fi hakki'l-ahar" written by Ebû Sa'd es-Semmân İsmâil b. Ali b. Zancewayh er-Râzî (d. 445/1053). The work contains the beautiful words that the Ahl al-Bayt told about the other sahabas (friends of prophet) and the beautiful words they said about the Ahl al-Bayt. Abu'l-Qâsım Mahmud b. Omar ez-Zamahshari (d. 538/1143) who comes a century later from Abu Sa'd es-Semman summarized his work, re-edited the references and repetitions of the hadiths, and just used the hadith texts. Although the work was analyzed by both authors, some of the hadith in the work could not escape being criticized by later hadith scholars. In this study, the content, writing and methodological features of the work are discussed.

Keywords: Hadith, Religioustales, Abu Sa'd al-Semman, al-Muwafaqat, Zamahshari, Ahla'l-Bayt.

1. GİRİŞ

Müslümanlar, İslâm kültürünün ikinci kaynağı olması hasebiyle hadislerle oldukça önem vermişlerdir. Hassasiyetleri arasında bazı nüanslar olsa da bu alan, hem Sünnî hem de Şîî İslâm dünyasında önemsenmiştir. Bu konuda "Muvâfaqat" adı altında birçok eser kaleme alınmıştır.¹

♦ Bu çalışmada (*el-Muhtasar min kitâbi'l-muvâfaqat beyne ehli'l-beyt ve's-sahâbe ve mâ revâhu küllü ferîkin fi hakki'l-ahar*, Mahmûd ez-Zamahşerî, thk. Ebû Hafs Seyyid İbrâhîm Sâdık İmrân (Kâhire: Dârü'l-hadîs, 2001, 280 sayfa) adlı eser, esas alınmıştır.

¹ Bk. İbrahim Hatiboğlu, "Muvâfaqat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 405-406.

Sözlükte “*uygun olmak, münasip düşmek*” manasındaki ve kökünden türeyen muvâfakat “*birbirine uygun olmak, birbirine yakışmak, aynı fikirde olmak*” gibi anlamlara gelir. Âlî isnadın beş türünden biri olan nisbî ulüvvün muvâfakat, müsâvat, musâfaha ve bedel adlı dört çeşidi vardır.²

“*Dağların arasındaki geçit*” ve “*takdir edilen güzel iş*” anlamına gelen menâkıbenin çoğulu ise menâkıbtır. Terim olarak ise önemli kişilerin güzel ahlâkı, takdire şayan hal ve hareketleri bağlamında kullanılmıştır.³ Bu sözcük, aynı zamanda şeref, fazilet ve onur,⁴ kişinin hem kendisinde hem atalarında güzel özelliklerin bulunması⁵ demektir. Mesela “*Şu insanda bazı menâkıbeler vardır*” denildiğinde, bu sözden “*O kimsede çok güzel huy ve davranışlar vardır*” anlamı kastedilmiş olur.⁶ Bu sözcükten türemiş olan “*nakîb*” kelimesi ise bir kavim veya kabilenin reisi veya vekili demektir. Çünkü nakîb, kavmini ve emri altındaki kişilere müdahale eden, onların yaptıklarını ve davranışlarını bilen kimsedir.⁷

Menâkıb kelimesi, bu anlamıyla ilk defa III. (IX.) yüzyıldan itibaren yazılan hadîs kitaplarında Hz. Peygamber’in ashabının faziletlerine dair hadîsleri ihtiva eden bölümlerin adı olarak (*Kitabü'l-menâkıb*) kullanılmaya başlanmıştır. Menâkıb kelimesinin ayrıca halifeler, bir kabile veya soy, mezhep imâmları hakkında yazılan eserlerle kutsal şehirleri tasvir eden metinleri (*Menâkıb-ı Mekke-i Mükerrreme, Menâkıb-ı Kudüs-i şerif*) adında hadîs kitaplarındaki gibi “fazilet” manasında geçtiği görülmektedir. Tasavvufun III. (IX.) yüzyıldan sonra İslâm dünyasında yaygınlık kazanmasıyla birlikte menâkıbe kelimesi, sufilerin hikmetli sözlerini ve örnek alınacak faziletli davranışlarını ifade etmek için kullanılmaya başlanmış, bu alanda III. (IX.) yüzyılda kaleme alınan *Tabakatü's-sufiyye* (Sülemî) *Keşfü'l-mahcub* (Hücvîrî), *er-Risale* (Kuşeyrî) gibi tasavvufi eserlerde Bayezîd-i Bistamî (ö.234/848), Ebû Hafs el-Haddad (ö.260/874) Cüneyd-i Bağdadî (ö.297/909), gibi sufilerin hikmetli sözlerine ve faziletli davranışlarına yer verilmiştir.⁸

Menâkıb başlığı altında birçok kimse hakkında kitaplar telif edilmiştir. Kendisi hakkında en çok menâkıb yazılan kimsenin, Hz. Ali (ö.40/661) olduğu söylenebilir. Menâkıb kitaplarının kaleme alınış nedenlerinin başında menâkıb sahibine duyulan ilgi ve muhabbet gelmiştir. Durum böyle olunca, müellifin çoğu zaman ilmî objektifliğini kaybettiği, aşırıya giden nakillerde bulunduğu, hatta menâkıba konu olan şahsa birçok mevzu haberin isnat edildiği tespit edilmiştir. Mesela İbn Teymiyye (ö. 728/1328), “*Harezmi hatibi*” diye meşhur olan Ebü'l-Müeyyed el-Muvaffak b. Ahmed b. İshâk el-Mekki el-Hârezmî'nin (ö.568/1172)⁹ yazdığı “*Menâkıbu emîri'l-mü'minin Ali b. Ebî Tâlib*”¹⁰ adlı eseri için “Her kim, Ebü'l-Müeyyed el-Muvaffak'ın derlediği eserin içeriğine dikkat ederse, onun için “Sübhânallah, bu Hz. Ali'ye atılmış apaçık bir iftiradır, diyecektir”¹¹ şeklinde bir yorumda bulunmuştur. Nitekim *Nehcü'l-belâga*'yı derleyen Şerîf er-Radî (ö.406/1015), Hz. Ali'nin, birbirini tamamlayan şu sözlerini aktarmaktadır: “*Benim hakkımda iki kişi helak olur; birisi beni sevmekte aşırı giden; diğeri ise bana kin güdüp hakkımda ileri geri konuşandır.*”¹² “*Benim hakkımda iki kişi helak olacaktır: Onlar, beni aşırı biçimde seven ile bana asılsız şeyleri izafe eden şaşkın kimsedir.*”¹³

Menâkıba dair eserler hem Şîî hem Sünnî dünyada kaleme alınmıştır. Hatta Sünnî kaynakların, Şîî kaynaklara ihtiyaç bırakmayacak kadar zengin malzeme içerdiği söylenebilir.¹⁴ Menâkıb içerikli

² Hatiboğlu, “Muvâfakat”, 31: 405-406.

³ Ahmed Muhtâr Abdülhamîd 'Umer, *Mu'cemu'l-lügati'l-Arabîyye el-mu'âsıra* (Kâhire: Alemlü'l-kütüb, 2008), 3: 2263.

⁴ Muhammed Tâhir b. Ali es-Siddîkî el-Fettenî, *Mecmau bihâri'l-envâr fi garâibi'l-tenzil ve letâifi'l-ahbâr* (Haydarâbâd: Matba'atu Meclis Daireti'l-Ma'ârif el-'Usmâniyye, 1967), 4: 766.

⁵ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreydel-Ezdî, *Cemheretü'l-lüğa*, thk. Remzî Munîr Ba'labekî (Beyrût: Dârü'l-'ilm li'l-melâyin, 1987), 1: 375.

⁶ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî el-Herevî, *Tehtibü'l-lüğa*, thk. Muhammed Avz Mu'rib (Beyrût: Dârü'ihyâi türâsi'l-Arabî, 2001), 9: 159.

⁷ Ezherî, *Tehtibü'l-lüğa*, 9: 159; Muhammed b. Mükerrrem el-İfrîkî el-Misrî İbn Manzur, “Nkb”, *Lisânü'l-Arab* (Beyrût: Darü's-sâdir, ts.), 1: 770; Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Heyet (Kâhire: Dârü'l-hidâye, ts.), 4: 296.

⁸ Haşim Şahin, “Menâkıbnâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 112.

⁹ Onun bu eseri dışında ama yine menâkıb formatında yazdığı *Menâkıbu ehli'l-beyt, Menâkıbu Ebî Hanîfe ve maktalu Hüseyin* adlı eserleri vardır. Bk. Şihâbüddîn Ebû Abdullâh Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ'irşâdu'l-erib ilâ ma'rifeti'l-edib* (Kâhire: Dârü'l-fikr, 1980), 2: 397; Ebû Abdullâh İbnü'l-Vezîr Muhammed b. İbrâhîm b. Ali b. Murtazâ el-Kâsimî, *el-Avâsim ve'l-kavâsim fi zebbi an sünneti Ebî'l-Kâsim* (Beyrût: Müessesetu'r-risâle, 1994), 2: 397.

¹⁰ Hayruddîn Zirîklî, *el-A'lâm* (Beyrût: Dârü'l-kalem, 1980), 7: 333; Carl Brockelmann, *Târîhü'l-edebi'l-Arabî*, çev. Abdülhalîm Naccâr (Kâhire: Dârü'l-ma'ârif, 1959), 6: 11.

¹¹ Takıyyuddîn Ahmed İbn Teymiyye, *Minhâcu's-sünneti'n-nebeviyye fi nakzi kelâmi's-şî'ati'l-kaderiyye*, thk. Muhammed Reşad Sâlim (Riyâd: Cami'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1986), 5: 41-42.

¹² Muhammed Abdüh, *Şerhu nehci'l-belâga* (Beyrût: Dârü'l-ma'ârif, 1992), 705.

¹³ Abdüh, *Şerhu nehci'l-belâga*, 787.

¹⁴ Mahmut Demir, *Hadis ve İdeoloji: Şîî-Sünnî İhtilâfının Hadis Rivayetinde Yansımaları* (Ankara: Otto, 2015), 10.

çalışmalara konu edinilenlerin daha çok, Hz. Ali, Hz. Fâtıma, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Ebû Zer Gıfârî gibi şahsiyetlerin olduğu söylenebilir.

Tarihî süreçte Hz. Ali'nin hem sağlığında hem öldükten sonra her iki insan grubunun oluştuğu da denilebilir. Şimdi de çalışmamıza esas aldığımız eserin müellifi hakkında kısa bilgi vermek istiyoruz.

2. HÂFİZ EBÛ SA'D (SAÂD) ES-SEMMÂN İSMÂİL B. ALİ B. ZENCEVEYH ER-RÂZÎ KİMDİR?

Hâfız Ebû Sa'd es-Semmân (ö.445/1053), hicrî takvime göre üç yüz yetmişli yıllarda Rey'de doğmuştur.¹⁵ İsfahân, Irak, Mekke, Mısır, Mağrib ve Şam ilim havzalarında hadis dinlemiştir.¹⁶ Meşhur hadis hafızlarındandır. Zahid, âbid bir kişiliğe sahipti. Hasan-ı Basrî'nin (ö.110/728) mezhebini önemsemiştir.¹⁷ Fıkıhta Hanefî, kelâmî yorumlar konusunda ise Mutezilî idi. İslâmî ilimlerde derya gibi olan bu zatın, yaklaşık üç bin hadis uzmanından hadis dinlediğine dair görüşler bulunmaktadır.¹⁸ Bu konuda onun dinlediği âlimlerin daha fazla olduğunu söyleyenler bile vardır.¹⁹ Bağdat'taki ilim ehliyle görüşmüş, ilim meclislerinde oturmuş, daha sonra memleketi Rey'e dönerek eserlerini kaleme almıştır.²⁰ Kıraât alanında da önemli bir yere sahipti. Denildiğine göre kendisi gibi başka biri daha görülmemiştir.²¹ İlmi, Kur'ân tilâveti, takvâsı ve ibadete düşkünlüğü konusunda insanların takdirini kazandığı denilmektedir.²² Hadis ve diğer ilim dallarında birçok eserinin bulunduğu²³; onun "*Hadis yazmayan kimse, İslâm'ın tadına varmuş olamaz*" sözünün, oldukça meşhur²⁴ olduğu belirtilmektedir.

ez-Zehebî (ö.748/1348), itizalî görüşlerinden dolayı Ebû Sa'd es-Semmân'ı "*Eğer kendisi, İslâm'ın tadını almış olsaydı hadisten yararlanırdı, İslâmî ilimlerde önemli bir yere sahip olmasına rağmen Mutezilî ve bidat ehli olmaktan kurtulamadı*" şeklinde tenkit etmiştir.²⁵

Yaşantısında son derece zahidane bir hayat yaşayan Ebû Sa'd es-Semmân İsmâil, hiçbir zaman kimseden bir şey talep etmemiştir. Kimsenin minnetine girmemiş, çok aktif bir hayat geçirmiştir.²⁶ Döneminin ve yöresinin âlimi, fakihî, kelâmcısı ve muhaddisi olduğu vurgulanmaktadır. Kıraât, hadis, neseb (çocuğun anne babasıyla hısımlık ilişkisi), ferâiz (miras hukuku), hesap ve şartlar ilminde tartışmasız bir otoriteydi. Bütün zamanını Kur'ân okumak, ders vermekle geçirmiştir. Hanefî fikhında uzmanlaşmış, Hanefî ve Şafîî fikhının farklılıklarını çok iyi analiz etmiştir. Zeydiyye mezhebi ve kelâm konusunda da derin bilgiye sahip olan, kendisini ilme vakfeden ve hayatında hiç evlenmeyen Ebû Sa'd

¹⁵ Ebû'l-Erkâm Muhammed b. Rızk b. Abdünnâsır Tarhûnî, et-*Tefsîr ve'l-müfessirîn fi garb ifrikiyâ* (Riyâd: Dâru İbni'l-Cevzi, 1426), 1: 393.

¹⁶ Ebû'l Adl Zeynüddîn Kâsım b. Abdullâh es-Südüni İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcim fi tabakâti'l-hanefiyye*, thk. Muhammed Hayr Ramazân Yûsuf (Dimaşk: Dâru'l-kalem, 1922), 136; Mustafâ b. Abdullâh Hâcî Halife, *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fühûl*, thk. Mahmûd Abdülkâdir el-Arnaût (İstanbul: IRCICA Yayınları, 2010), 1: 320; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm ve hatta'l-'asri'l-hâzir* (Beyrût: Mu'essesetu Nuveyhiz, 1998), 1: 92.

¹⁷ Hâcî Halife *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fühûl*, 1: 320.

¹⁸ Şemsüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. 'Usmân b. Kaymâz ez-Zehebî, *el-İber fi haber men gaber*, thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl (Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, ts.), 2: 287; İbn Kaymâz ez-Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ* (Kâhire: Dâru'l-hadis, 2006), 17: 90; Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd, *Şezarâtü'z-zeheb fi ahhârî men zeheb*, thk. Mahmûd Arnaût (Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1986), 5: 198. Bir rivayete göre üç bin altı yüz, başka bir rivayete göre ise dört bin küsur kişiden ders almış, üç bin küsur kişiye de ders vermiştir. Bk. Ebû Muhammed et-Tayyib b. Abdullâh b. Ahmed b. Ali el-Hicrânî el-Hazramî, *Kilâdetu'n-nahr fi vefayâti a'yâni'd-dehr* (Cidde: Dâru'l-minhâc, 2008), 3: 400; Hâcî Halife, *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fühûl*, 1: 320; 'Umer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin* (Beyrût: Mektebetü'l-müsennâ, ts.), 2: 281.

¹⁹ Ziriklî, *el-A'lâm*, 319.

²⁰ Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî el-Mervezî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî (Haydarâbâd: Meclisu Dâireti'l-Ma'arif el-'Usmâniyye, 1962), 7: 209; Kutluboğa, *Tâcu't-terâcim fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, 135-136.

²¹ Zehebî, *el-İber fi haber men gaber*, 2: 287; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, 17: 90; İbnü'l-İmâd, *Şezarât*, 5: 198.

²² Ebû'l-Mehâsin, Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağriberdî b. Abdullâh el-Atabekî, *en-Nücûmu'z-zâhire fi mulûki Mısır ve'l-Kâhire* (Kâhire: Dâru'l-kütüb, ts.), 5: 51.

²³ Ebû'l-Meali Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân İbnü'l-Gazzî, *Divânü'l-İslâm*, thk. Seyyid Kesrevî Hasan (Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1990), 3: 92.

²⁴ İbnü'l-İmâd, *Şezarât*, 5: 198; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, 17: 90.

²⁵ Şemsüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. 'Usmân b. Kaymâz ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-hüffâz* (Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1998), 3: 213; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm ve hatta'l-'asri'l-hâzir*, 1: 92.

²⁶ Ziriklî, *el-A'lâm*, 319.

es-Semmân İsmâîl'in,²⁷ Rey kentinde²⁸ 445/1054 yılı Şabân ayının yirmi dördünde Çarşamba günü geceleyin tebessüm ederek hayata gözlerini yumduğu yönünde rivayetler bulunmaktadır.²⁹ Müellif, o dönemde Rey kentinin varoşu sayılan³⁰ Teberek dağında Ebû Hanife'nin (ö.150/767) öğrencisi fakih Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö.189/805) kabrinin yakınına ve Ebû'l-Feth Abdurrezâk b. Merdek'in yanına defnedilmiştir.³¹ Ziriklî (ö. 1976), onun ölümünü 447/1055,³² Kehhâle ise (ö.1987), 443/1051 şeklinde kaydetmiştir.³³

2.1. Hocaları

Daha önce onun, birçok âlimden ders aldığını, onların ilminden yararlandığını biliyoruz. Ebû Sa'd es-Semmân İsmâîl'in önde gelen hocalarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

Ebû'l-Ferec el-Muâfâ b. Zekeriyâ b. Yahyâ b. Hamîd en-Nehrevânî el-Cerîrî (ö.390/1000),³⁴ Bağdat'ta Ebû Tahir el-Muhallis (ö.393/1004),³⁵ Ebû Hilâl b. Abdullâh b. Sehl b. Mehrân el-Askerî (ö.400/1009'dan sonra), Ebû Ali Hüseyin b. Sa'îd b. Mühendis et-Tâî eş-Şeyzerî (ö.415/1025),³⁶ Hanefî fakih Ebû Abdullâh Muhammed b. Yahyâ el-Cürçânî,³⁷ Hâfız Ebû'l-Hasan Ali b. Hasan b. Meymûn ed-Dimaşkî (ö.436/1045),³⁸ Ahmed Abdurrahmân b. Kâbûs b. Muhammed b. Halef, Ahmed b. Muhammed b. Mis'ar,³⁹ Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Ahmed Ebû Hazân el-Antâkî,⁴⁰ Ahmed b. Yahyâ b. Sehl b. es-Sırrî et-Tâî⁴¹ ve Esed b. Kâsım b. Abbâs b. Kâsım el-Mukrî⁴² gibi bilginlerden nakillerde bulunmuştur. İbn Ebî Hâtim'in öğrencilerini Rey'de; Ebû'l-Hasan b. Firâs el-Abkasî'yi Mekke'de; Ebû Muhammed b. En-Nuhâs'ı Mısır'da ve İbn Ebî Üsâme'yi ise Haleb'te dinlemiştir.⁴³

2.2. Öğrencileri

Kendisinden Ebû bekir Ahmed el-Hatîb, Ebû Muhammed Abdülazîz b. Ahmed el-Kettanî, kardeşinin oğlu Ebû bekir Tâhir b. Hüseyin b. Ali, Ebû'l-Hüseyin b. Merdek, Ebû Ali Hasan b. Ahmed b. Hasan el-Haddâd, Ebû'l-Hasan Mutahhar b. Ali el-Alevî el-Murtazâ ve daha birçok kimse rivayette bulunmuştur.⁴⁴

Bilindiği üzere Ebû Sa'd İsmâîl es-Semmân, birçok ilim havzasını ziyaret etmiştir. O, başta Halep, Ma'arretu'n-Nu'man (Suriye'nin kuzeybatısında bulunan bir şehirdir), Mekke, Dimaşk/Şâm, Trablus, Tanabâ, Medyen, Dumeyr, Bağdat, Küfe, Tikrît, Vâsıt, Ahvâz, Asker-i Mukerrem, Rey, Hemedân, Kazvîn, Sûs ve Erciş gibi yerleşim birimleri olmak üzere neredeyse bütün İslâm coğrafyasını dolaşmış, birçok farklı ekol ve kanaat çevresiyle buluşmuş, fikir teatisinde bulunmuş ve daha sonra Rey'e

²⁷ Zehebî, *Tezkiretü'l-hüffâz*, 3: 212; Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvûdî, *Tabakâti'l-müfessirîn* (Beyrût: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, ts.), 1: 110-111. Müellifin, çalışmamıza konu edindiğimiz eserin muhtasarını yapan Zemahşerî de, aynen onun gibi bütün İslâm ilimleri alanında eser vermiş, Mutezile mezhebinin savunucularından olmuş ve evlenmemiştir. Mesela bu konuda Zemahşerî şöyle demiştir: "Kadına güzelliği için değil, namusu için talip ol! Hem güzel hem namuslu olursa bu, en ideal olanıdır. Ama bundan en iyisi, asırlarca yaşasan da bekâr kalmandır."; "Kitaplarım ve onu nakledenler, bana yeter"; "Denizin dalgalarıyla boğuşanın mı yoksa birden fazla eşi olanın mı işi daha zor, bilmiyorum?" Geniş bilgi için bk. Ebû'l-Kâsım Mahmûd ez-Zemahşerî, *Atvâku'z-zeheb fî'l-mevâ'iz ve'l-hutab*, thk. Ahmed Abdü't-Tavvâb Avd (Kâhire: Dârü'l-fadîle, ts.), 191; Daha önce Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) ve Ebû Hayyân Ali b. Muhammed b. Abbâs et-Tevhidî (ö. 414/1023) gibi bilginlerin de evlenmeyen kişilerden olduğunu söyleyebiliriz. Bk. Esmâ Ebûbekir Muhammed, *Atvâku'z-zeheb fî'l-mevâ'iz ve'l-hutab tahkiki* (Beyrût: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1994), 5.

²⁸ Ziriklî, *el-A'lâm*, 319.

²⁹ İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 135-136.

³⁰ Hâcî Halife, *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fühûl*, 5: 107.

³¹ İbn Asâkir, *Târihi Dimaşk*, 9: 24; Selâhüddîn Halil b. Aybek b. Abdullâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefâyât*, thk. Ahmed el-Arnâut-Türkî Mustafâ (Beyrût: Dârü ihyâi't-türâs, 2000), 9: 94; Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkadir b. Muhammed el-Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-müddiyeye fi tabakâti'l-Hanefiyye* (Karaçi: Kütübhanê-i Münîr Muhammed, ts.), 1: 157; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fi târihi Haleb*, 4: 1714; Tarihî, et-Tefsîr ve'l-müfessirân fi garb İfrîkiyâ, 1: 393.

³² Ziriklî, *el-A'lâm*, 319.

³³ Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 2: 281. Kehhâle, İbn Tağriberdî'nin verdiği tarihi esas almıştır. Bk. İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 5: 51.

³⁴ Bk. Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefâyât*, 5: 27, 136.

³⁵ Ebû Sa'd es-Semmân'ın hocalarından Ebû Tâhir Muhammed b. Abdurrahmân b. Abbâs b. Zekeriyâ el-Bağdadî el-Muhallis on iki yaşından itibaren hadis dinlemeye başlamıştır. Geniş bilgi için bk. Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, 12: 433.

³⁶ Bk. Ebû'l-Kâsım Ali b. Hibetullâh İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, thk. Amr b. Garame el-Amravî (Beyrût: Dârü'l-fikr, 1995), 14: 66.

³⁷ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefâyât*, 5: 27, 136; 12: 50.

³⁸ Zehebî, *Tezkiretü'l-hüffâz*, 3: 204.

³⁹ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fi târihi Haleb*, 3: 1030.

⁴⁰ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 3: 1056.

⁴¹ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fi târihi Haleb*, 3: 1227.

⁴² İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fi târihi Haleb*, 4: 1554.

⁴³ Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temimî el-Mervezî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî (Haydarâbâd: Meclisu dâireti'l-ma'ârif el-'usmâniyye, 1962), 7: 209.

⁴⁴ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 4: 1709; Zehebî, *Tezkiretü'l-hüffâz*, 3: 212.

yerleşmiştir. O, hem birçok âlimden ders almış, başkalarına da ders vermiştir. O, bu yönüyle “*hocaların öğrencisi, öğrencilerin hocası*” diye nitelenebilir. İbnü'l-Adîm (ö.660/1262), onun hocalarını ve öğrencilerini liste şeklinde detaylıca kaydetmiştir.⁴⁵

Eserleri arasında *el-Muvâfakat beyne ehli'l-beyt ve 's-sahâbe ve mâ revâhu küllü ferîkin fî hakkî'l-ahar, Sefînetü'n-necât fî'l-imâme*,⁴⁶ *el-Bustân fî tefsîri'l-Kur'ân* (tefsir,10 cilt), *er-Riyâd fî-ehâdis*,⁴⁷ *ed-Dâ'î ilâ veda 'î'd-Dünya*,⁴⁸ *Mu'cemu'l-büldân, el-Mecâlisu'l-mieteyn*⁴⁹ ve *Mu'cemu'ş-şüyüh* bulunmaktadır.⁵⁰

3. “EL-MUVÂFAKAT BEYNE EHLİ'L-BEYT VE'S-SAHÂBE VE MÂ REVÂHU KÜLLÜ FERÎKİN FÎ HAKKÎ'L-AHAR” ADLI ESER

Adı geçen bu eserde Ehl-i beyt ile sahabenin fazileti, onların her birinin diğerlerine dair söyledikleri güzel ve takdir dolu sözler bulunmaktadır. Zaten eserin anlamı da budur.

Hadis konusundaki bu eser, Hâfız Ebû Sa'd es-Semmân İsmâîl b. Ali b. Zenceveyh er-Râzî'ye aittir. Müellif Ebû Sa'd İsmâîl, eserde sevgi ve saygıya dair sahabenin Ehl-i beyt'e, Ehl-i beyt'in de sahabe hakkında beslediği güzel ve takdire şayân sözleri bir araya toplamıştır.⁵¹ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. 'Umer ez-Zemahşerî, söz konusu eseri, muhtasar şekilde tanzim etmiş, hadislerin tekrar ve senetlerini ayıklayarak ihtisar etmiş; sadece hadis metinleri ile yetinmiştir.⁵² Zemahşerî, okuyanın zorlanmadan anlayabilmesi için eseri tasnif ve ihtisar ederek daha kolay hale getirmiştir.⁵³ Eser, her ne kadar iki âlimin elinden geçmişse de eserdeki bazı hadis rivayetleri, mevzuat sahiplerince tenkit edilmiştir. Bu konuda birkaç örnek verilebilir.

4. HZ. EBÛ BEKİR'İN, HZ. ALİ; HZ. ALİ'NİN DE HZ. EBÛ BEKİR HAKKINDA SÖYLEDİKLERİ

4.1. Müminlerin Annesi Aişe bint Ebîbekir'den

النَّظَرُ إِلَى وَجْهِ عَلِيٍّ عِبَادَةً

Ben, babamın Hz. Ali'nin yüzüne pürdikkat baktığımı gördüğümde kendisine: “Babacığım, senin, Ali'nin yüzüne çok baktığımı görüyorum!” diye söylediğimde o, bana şöyle cevap verdi: “Yavrucuğum! Ben, Hz. Peygamber'in “*Ali'nin yüzüne bakmak, ibadettir*”⁵⁴ söylediğini duydum.

⁴⁵ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 4: 1706-1709.

⁴⁶ “*Sefînetü'n-necât*” adıyla hem Ehl-i Sünnet hem Şia dünyasında neredeyse her konuda eserler verilmiştir. Bk. Bağdatlı İsmâ'il Paşa, *İzâhü'l-meknün fî'z-zeyli Keşfü'z-Zünûn* (Beyrüt: Dârü ihyâ et-türâsi'l-Arabî, ts.), 4: 18-19; Bağdatlı İsmâ'il Paşa, *Hediyyetu'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn âsâru'l-müsannifîn* (Beyrüt: Dârü ihyâi't-turâsi'l-Arabî, 1951), 1: 210, 257, 350, 741, 760, 518, 764; 2: 6, 312, 387, 392.

⁴⁷ Ziriklî, *el-A'lâm*, 319; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 2: 281.

⁴⁸ Bağdatlı İsmâ'il Paşa, *Hediyyetu'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn âsâru'l-müsannifîn*, 1: 210. Ayrıca geniş bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, “Semmân, İsmail b. Ali”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36: 496-497.

⁴⁹ Mervezî, *el-Ensâb*, 7: 208.

⁵⁰ Geniş bilgi için bk. İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fî târih Haleb*, 4: 1706.

⁵¹ Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 1: 2689; Şeyh Bahâuddin Muhammed b. Hüseyin b. Abdüssamed el-Amilî, *el-Keşkül* (Beyrüt: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1998), 1: 169; Muhammed Abdülazîz en-Naccâr, *Diyâü's-sâlik ilâ evdehi'l-mesâlik* (Beyrüt: Mü'essesetu'r-Risâle, 2001), 2: 183.

⁵² Mustafâ b. Abdullâh Hâcî Halîfe, *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, (Bağdat: Mektebetü'l-müsennâ, 1941), 2: 1890. Zemahşerî, her ne kadar bir müfessir olarak tanınmışsa da aslında o, ilmi bağlamda çok yönlü bir kişiliğe sahiptir. Onun hadis alanında da temayüt ettiği söylenebilir. Zemahşerî'nin hadis ilmine katkılarına dair bkz. Hasan Yerkazan, “Zemahşerî'nin Eserlerinde Bulunan Hadislerin Kaynakları”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2017): 273-310.

⁵³ Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 6: 2689; Âmilî, *el-Keşkül*, 1: 169; en-Naccâr, *Diyâü's-sâlik ilâ evdehi'l-mesâlik*, 2: 183. Ehl-i beyt'e özel sevgisi olan Zemahşerî'nin bu konu hakkında başka eserleri de mevcuttur. Örneğin, Hz. Peygamber'in ailesi hakkındaki menkıbeleri ele alan *Menâkıbu ehli'l-beyt*, Hz. Ali'nin menkıbelerini konu edinen *Menâkıbu emiri'l-mü'minin Ali b. Ebî Tâlib*'i ile Hz. Hüseyin'in Kerbela'da feci şekilde şehit edilmesinden söz eden *Makâlu Hüseyin*'i sayabiliriz. Zemahşerî, ilmi hayatı boyunca Ehl-i beyt'e özel bir sevgi ve bağlılık göstermiştir. Onun şu mısraları, bunun en açık kanıtıdır:

Şüphe ve ayrılıklar oldukça arttı.

Her fırka, doğru yola çağırıp kurtulduğunu iddia ediyor,

Benim ise tek sığınağım, eşi benzeri olmayan Allah'tır.

Sevgim ise Ahmed ile Ali'yedir.

Bir köpek (Kıtmir), Ashâb-ı Kehf sevgisiyle kurtulmuşken,

Ben, Ehl-i beyt'e karşı nasıl duyarsız olabilirim? Bk. Yâkût, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 2: 397, 6: 2689; Amilî *el-Keşkül*, 1: 169; Naccâr, *Diyâü's-sâlik ilâ evdehi'l-mesâlik*, 2: 183; Kâsimî, *el-Avâsım ve'l-kavâsım fî zebbi 'an Sünneti ebî'l-Kâsım*, 7: 49; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7: 333; Brockelmann, *Târihü'l-edebî'l-Arabî*, 6: 11.

⁵⁴ Mahmûd ez-Zemahşerî, *el-Muhtasar min kitâbi'l-muvâfakat beyne ehli'l-beyt ve 's-sahâbe* (Kâhire: Dârü'l-hadis, 2001), 10.

Bir peygamberin yüzüne bakmak, ibadet olmuyorsa; niçin bir sahabinin yüzüne bakmak, ibadet olsun? Nitekim birçok âlim, eserdeki bu sözün mevzu, batıl ve metruk olduğunu; geliş yollarının da sahih olmadığını söylemiştir.⁵⁵

4.2. Kays b. Ebî Hâzım'dan

لَا يَجُوزُ أَحَدُ الصِّرَاطِ إِلَّا مَنْ كَتَبَ لَهُ عَلِيٌّ الْجَوَازَ

Bir gün Ebû Bekir ile Ali karşılaştıklarında, Ebû Bekir, Ali'ye gülümseyince Ali: “*Bana ne diye gülümsedin?*” diye sorunca Ebû Bekir: “*Ben, Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu duydum: “Sırat'ı geçecek olanlar, ancak Ali b. Ebî Talib'in “geçebilir” diye yazdığı kişilerdir.” Bu sözü duyan Ali, güldü ve Ebû Bekir'e “Ben de Hz. Peygamber'in: “Sırat'ı ancak Ebû Bekir'i sevenlerin geçebileceğini” buyurduğunu duydum diye karşılık verdi.*”⁵⁶

4.3. Enes b. Malik'ten

يَا أَبَا بَكْرٍ إِنَّمَا يَعْرِفُ الْفَضْلَ لِأَهْلِ الْفَضْلِ دُونَ الْفَضْلِ

Hiz. Peygamber, çevresinde ashâbı olduğu halde mescitte oturmuştu. Derken Ali b. Ebî Talib çıkageldi, selam vererek Hiz. Peygamber'e yakın yerde ayakta dikildi ve kendisine kim yer açar diye sahabileri göz ucuyla şöyle bir süzdü. Ebû Bekir Hiz. Peygamber'in sağında idi. Hemen Ali için yer açarak “*Ey Hasan'ın babası, buraya gel!*” diye seslendi. Bunun üzerine Ali, Hiz. Peygamber ile Ebû Bekir'in arasına oturdu. Bu tablodan dolayı Hiz. Peygamber'in çok mutlu olduğunu yüzündeki sevinçten anladık. Gelişen olay üzerine Hiz. Peygamber, Ebû Bekir'e dönerek: “*Ey Ebû Bekir, fazilet sahiplerini ancak yine faziletli olanlar anlar*” diye buyurdu.⁵⁷

Bu haberin de tenkit edildiği ve hadis bilginleri tarafından zayıf⁵⁸ ve mevzu diye nitelendirildiği söylenebilir.⁵⁹

Hatîb el-Bağdadî (ö.463/1071) ise hadisin senedindeki Ca'fer ed-Dakkâk el-Hâfız'ın, ne naklettiği hadisler ne de dini yaşama konusunda güvenilir bir tarafının olmadığı görüşündedir. Adı geçen râvî, muteber bir kişiliğe sahip değildir, fasık ve yalancının biridir.⁶⁰

4.4. Hubsî b. Cünâde b. Nasr b. Üsâme b. Hâris es-Selûlî'den⁶¹

كَفَى وَ كَفَى عَلِيٌّ فِي الْعَدَدِ سَوَاءً

Hiz. Peygamber'in vefatından sonra Ebû Bekir'in yanında oturduğum bir sırada o “Hz. Peygamber'in, kendisine söz verdiği kimse var ise, ayağa kalksın!” deyince, adamın biri ayağa kalkarak şöyle dedi:

⁵⁵ Geniş bilgi için bk. Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh Hâkim en-Nisâbü'rî *el-Müstedrek 'ale's-Sahihayn*, thk. Mustafâ Abdükâdir Atâ (Beyrüt: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1990), 3: 152; Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ Bedrûddîn el-Aynî, *Umdetu'l-kârî şerhu sahihi'l-Buhârî* (Beyrüt: Dâru İhyai't-turâsî'l-Arabî, ts.), 2: 150; İsmâil b. Muhammed *el-Aclunî, Keşfü'l-hafâ ve müzîlu'l-ilbâs 'amma iştehere min 'el-ehâdis 'alâ elsineti'n-nâs* (Kâhire: Mektebetu'l-kudsî, 1351), 2: 318; Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzu'ât*, thk. Abdurrahmân b. 'Usmân (Medine: nşr. Muhammed Abdülmuhsin, 1966), 1: 17, 361; Abdurrahmân b. Ebûbekir Celâlüddîn es-Suyûtî, *el-Leali'l-masnu'a fi'l-ehâdisi'l-mavzu'a* (Beyrüt: Dâru'l-ma'rife, 1983), 1: 314-315; Şemsüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. 'Usmân b. Kaymâz ez-Zehabî, *Mizânü'l-i'tidal fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrüt: Dâru'l-ma'rife, 1963), 4: 283; Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mizân*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrüt: Dâru'l-beşâir el-İslâmiyye, 2002), 3: 80, 8: 304.

⁵⁶ Zemahşerî, *el-Muhtasar*, 15-16.

⁵⁷ Zemahşerî, *el-Muhtasar*, 16.

⁵⁸ Bk. Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf el-Münâvî, *et-Teysîr bi şerihil-câmiü's-sağîr* (Riyâd: Mektebetü İmâm Şâfiî, 1988), 1: 365; İbrâhîm b. Muhammed Kemâlüddîn İbn Hamza el-Huseynî, *el-Beyân ve't-ta'rif fi esbâb vürüdi'l-hadis eş-şerîf*, thk. Seyfüddîn el-Kâtib (Beyrüt: Dâru'l-kütübî'l-Arabî, ts.), 1: 274; Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. İsmâil es-San'ânî, *et-Tenvîr şerhu'l-câmiü's-sağîr*, thk. Muhammed İshâk Muhammed İbrâhîm (Riyâd: Mektebetu Dâru's-selâm, 2011), 4: 206; Şemsüddîn Ebû'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, *el-Mekâsîdu'l-hasene fi beyân kesîr mine'l-ehâdis el-müştehire ala'l-elsine*, thk. Muhammed 'Usmân el-Haşî (Beyrüt: Dâru'l-kütübî'l-Arabî, 1985), 184; *Aclunî, Keşfü'l-hafâ*, 1: 245; Ebû Abdurrahmân Muhammed b. Muhammed Dervîş el-Hût, *Esna'l-metâlib fi ehâdis muhtelifa el-merâtib*, thk. Mustafâ Abdülkâdir Atâ (Beyrüt: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1997), 90.

⁵⁹ Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *el-Fevâidu'l-mecmu'a fi'l-ehâdisi'l-mevzu'a*, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, thk. Abdülvahhab Abdüllatif (Beyrüt: y.y., 1379), 371; Muhammed Nâsirüddîn Elbânî, *Silsiletu'l-ehâdisi'z-zâifeti ve'l-mevzu'a ve eseruha's-seyyi' fi'l-ümme* (Riyâd: Dâru'l-ma'arif, 1992), 7: 213; İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzuat*, 1: 333; Ebû'l-Hasen Nürüddîn Ali b. Muhammed b. Ali İbn Arrâk, *Tenzihu's-şeria el-merfua 'ani'l-ahbâri's-şenia el-mevzuat*, thk. Abdülvahhab Abdüllatif-Abdullâh Muhammed es-Siddîk el-Gamârî (Beyrüt: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1399), 1: 359.

⁶⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrüt: Dâru'l-garib el-İslâmî, 2002), 8: 139.

⁶¹ Habeşî b. Cünâde, Küfelidir. Veda haccında Hiz. Peygamber'i gördüğüne dair rivayetler vardır. Ondan Amir eş-Şa'bî, Ebû İshâk es-Sebî'î ve oğlu Abdurrahmân b. Hubsî hadis rivayet etmiştir. 70/690 yılında vefat etmiştir. Bk. Ebû 'Umer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdullâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *el-İstîâb fi marifeti'l-ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrüt: Dâru'l-cîyl, 1992), 1: 407; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefayât*, 9: 218; Zemahşerî, *el-Muhtasar*, 12.

“Ey Resulullah’ın halifesi, Hz. Peygamber, bana üç avuç hurma vereceğini vadedmişti.” Bunun üzerine Ebû Bekir: “Ali’ye haber veriniz!” dedi. Ali, geldiğinde Ebû Bekir: “Ey Hasan’ın babası, bu adam, Hz. Peygamber’in, kendisine üç avuç hurma sözü verdiğini iddia ediyor, ona üç avuç hurma ver!” dedi ve Hz. Ali, adama üç avuç hurma verdi. Daha sonra Ebû Bekir, avuçlanan hurmaların sayılmasını söyledi. Her bir avuçta ne az ne çok, tam altmış hurmanın olduğunu gördüler. Bunun üzerine Ebû Bekir: “Allah ve Resulü, doğru söylemiştir. Hicret gecesinde mağaradan çıkıp Medine’ye yöneldiğimizde Hz. Peygamber, bana “Ey Ebû Bekir! Benim avucum ile Ali’nin avucu, birbirine eşittir” diye buyurmuştu.⁶²

4.5. Muhammed b. Akîl b. Ebî Tâlib’ten⁶³

عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَقِيلِ بْنِ أَبِي طَالِبٍ : خَطَبْنَا عَلِيَّ فَقَالَ: يَا أَيُّهَا النَّاسُ مَنْ أَشْجَعُ النَّاسِ؟ فَقُلْنَا: أَنْتَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ، فَقَالَ: ذَاكَ أَبُو بَكْرٍ، إِنَّهُ لَمَا كَانَ فِي يَوْمٍ يَدْرُ وَضَعْنَا لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْعَرِيشَ، فَقُلْنَا: مَنْ يَقِيمُ عِنْدَهُ لَا يَدْنُو إِلَيْهِ مِنَ الْمُشْرِكِينَ؟ فَمَا قَامَ عَلَيْهِ إِلَّا أَبُو بَكْرٍ وَ إِنَّهُ شَاهِرًا بِالسَّيْفِ عَلَى رَأْسِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، كَلِمًا دَنَا إِلَيْهِ أَحَدٌ هَوَى إِلَيْهِ أَبُو بَكْرٍ بِالسَّيْفِ وَلَقَدْ رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَخَذْتَهُ فَرَيْسٌ عِنْدَ الْكَعْبَةِ فَجَعَلُوا يَتَعَتَّوْنَهُ وَيَتَرْتَرُونَهُ وَيَقُولُونَ: أَنْتَ الَّذِي جَعَلْتَ الْإِلَهَةَ إِلَهًا وَاحِدًا؟ فَوَاللَّهِ مَا دَنَى مِنَّا أَحَدٌ إِلَّا أَبُو بَكْرٍ.

Bir gün amcam Hz. Ali, bize şu soruyu sordu: “Ey insanlar, sizce insanların en cesuru kimdir?” Biz: “Sizsiniz ya Emirel-müminin!” diye cevap verdiğimizde, o şöyle konuştu: “En cesur olan, Ebû Bekir’dir. Bedir savaşı esnasında Hz. Peygamber’e bir gölgelik yapmıştık. Biz, acaba kim Hz. Peygamber’in yanında kalır da düşmanın yaklaşmasına mani olur, diye söz etmiştik. Çok geçmeden Ebû Bekir, kılıcını kınundan çıkarmış, Hz. Peygamber’in yanında yerini almış ve yanına her yaklaşıp kılıcını doğrultmuştu. Ben, Kureys’in “Sen misin ilahlarımızı tek ilaha indiren?” diye Hz. Peygamber’in yakasına yapışıp sarstıklarını gördüm. Allah’a yemin olsun ki o sırada savunmak için Ebû Bekir’den başkası Hz. Peygamber’in yanına yaklaşmadı.”⁶⁴

4.6. Ali b. Ebî Talib’ten

Ebû Bekir, Hz. Peygamber’in, kendisine şöyle dediğini bana aktardı: “Ey Ebû Bekir! İnsanların dünya konusunda yarıştığını gördüğünde sen, ahiretin için çalışmaya bak! Dağ taş demeden Allah’ı anmaya gayret et! Allah’ı andığın zaman, o da seni anacaktır. Hiçbir Müslümanı küçümseme! Çünkü küçük görülen Müslüman, (bir de bakarsın ki) Allah katında büyük bir derecededir.”⁶⁵

4.7. Hz. Ebû Bekir’in, Hasan ve Hüseyin Hakkında Dedikleri

هَذَا سَيِّدَا شَبَابِ أَهْلِ الْجَنَّةِ

Hz. Ebû Bekir’den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Bu ikisi (Hasan ile Hüseyin), cennet gençlerinin efendileridir.”⁶⁶

4.8. Ali b. Ebî Talib’in Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer Hakkında Dedikleri

هَذَا سَيِّدَا كُهُولِ أَهْلِ الْجَنَّةِ مِنَ الْأَوَّلِينَ وَالْآخِرِينَ إِلَّا النَّبِيِّينَ وَالْمُرْسَلِينَ يَا عَلِيُّ، لَا تُخْبِرُهُمَا

Hz. Ali, Hz. Peygamber’in yanında otururken, Hz. Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer’in çıkageldiklerini ve bunun üzerine Hz. Peygamberin şöyle buyurduğunu bildirmiştir: “Ey Ali! Bu ikisi, nebi ve resuller hariç,

⁶² Bk. Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa’d, *et-Tabâkatü’l-kübrâ* (Beyrût: Dârü’l-kütübü’l-‘ilmiyye, 1990), 6: 111; Zemaşşerî, *el-Muhtasar*, 13.

⁶³ Muhammed b. Akîl b. Ebî Tâlib el-Hâşimî, bu olayı babasından, oğlu da kendisinden rivayet etmiştir. Bk. Zemaşşerî, *el-Muhtasar*, 43.

⁶⁴ Zemaşşerî, *el-Muhtasar*, 43-44. Kaynaklarımızda bu haberin yanı sıra şu haber de mevcuttur: “Bedir günü, Sa’d b. Mu’az’ın önerisiyle Hz. peygamber için hurma dallarından bir gölgelik yapıldı. Hz. Peygamber, gölgeliğe Hz. Ebû Bekir’le birlikte girdi. Sa’d b. Mu’az ise kılıcını kuşanıp birkaç sahabeyle birlikte gölgeliğin kapısında nöbet tutmaya başladı.” Şunu söylemeden geçemeyeceğiz: Hem eserin müellifi Ebû Sa’d es-Semmân İsmâil, hem eserin muhtasarını yapan Zemaşşerî, gölgelik olayında sadece Hz. Ebû Bekir ile ilgili kesiti belirtmiş ama Sa’d b. Mu’az’la ilgili tarafı almamışlardır. Her iki yazarın da, kendilerinden önce yazılmış ve neredeyse o günün bütün önemli kütüphanelerinde bulunan İbn Hişam’ın *Sîret*’i ile İbn Sa’d’ın *Tabakât*’ını görmemeleri düşünülemez. Bk. Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişam Eyyüb el-Himyerî, *es-Sîretü’l-nebeviyye*, thk. Mustafâ Sakâ-İbrâhîm Abyârî-Abdülhafîz Çelebî (Kâhire: Mektebetü Mustafâ el-Bâbî, 1955), 1: 620, 626, 627; Ebû’l-Fidâ İsmâil İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye* (Beyrût: Dârü’l-İhyâ’ü’t-türâs, 1998), 3: 331, 337, 347.

⁶⁵ Zemaşşerî, *el-Muhtasar*, s. 60. Eserde yer alan ve hadis diye nakledilen bu ibare, Kütübü’t-Tis’a’da (dokuz kitap) bulunmamaktadır. Bu nedenle “menâkıb” amacıyla nakledilen bu tür haberlere ihtiyatla yaklaşmak, ilmi ölçülere bağlı kalmanın gereğidir, diye düşünüyoruz. İlgili haber için bk. Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa’lebî en-Nisâbü’rî, *el-Kesf ve’l-beyân ‘an tefsiri’l-Kur’ân* (Beyrût: Dârü’l-İhyâ’ü’t-türâsü’l-Arabî, 2002), 2: 132; Ali b. Husâmuddîn b. Abdülmelik b. Kâdhân Muttakî el-Hindî, *Kenzü’l-‘ummâl fi süneni’l-akvâl ve’l-ef’âl*, thk. Bekrî Heyyânî-Safvet es-Sakâ (Beyrût: Muessesetu’l-risâle, 1981), 16: 17; Abdurrahmân b. Ebûbekir Celâlüddîn es-Suyûtî, *Câmiu’l-ehâdis* (Kâhire: Hasan Abbâs Zekî neşri, ts.), 16: 62; Ebû Şucâ’ Şîrûye b. Şehredâr b. Şîrûye Deylemî, *el-Firdevs bi me’sûri’l-hitâb*, thk. Sa’id b. Besyûnî Zağlûl (Beyrût: Dârü’l-kütübü’l-‘ilmiyye, 1986), 5: 159; Ebû’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa’dî, *ez-Zevâcir ‘an iktirâfi’l-kebâir* (Beyrût: Dârü’l-fikr, 1987), 1: 117.

⁶⁶ Zemaşşerî, *el-Muhtasar*, 69. Hadis için bk. Tirmizî, “Menâkıb”, 86.

önceki ve sonrakilerden cennet ehlinin orta yaşlılarının efendileridirler. Fakat ey Ali, (dediklerimi) onlara bildirme!”⁶⁷

4.9. Hz. Ömer’in, Hz. Ali Hakkında Dedikleri

لَأُعْطِينَ الرَّايَةَ عَدَا رَجُلًا يَحِبُّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيُحِبُّهُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ

Hz. Peygamber, Hayber günü “Yarın sancağı öyle bir kimseye vereceğim ki, O, Allah’ı ve Resulünü sever, Allah ve Resülü de onu sever” diye buyurdular. Râvi devamla der ki: Bu söz üzerine herkes beni mi seçer ümidiyle, Hz. Peygambere görünmek için boyunlarını uzattılar. Ama o: “Bana Ali’yi çağırın! buyurdular. Ali geldi ama gözlerinden rahatsızdı. Hemen gözlerine tükürüğünü sürdü ve sancağı ona verdi. Allah, onun eliyle fethi müyesser kıldı.”⁶⁸

أَنْتَ مِنِّي بِمَنْزِلَةِ هَارُونَ مِنْ مُوسَى إِلَّا أَنَّهُ لَا نَبِيَّ بَعْدِي

Hz. Ömer, bir adamın Hz. Ali’ye sövdüğünü gördüğünde ona: “Ben, senin münafıklardan olduğunu sanıyorum. Çünkü ben, Hz. Peygamberin, Ali’ye şöyle dediğini duydum: Bana karşı sen, Musa’ya karşı Harun’un durumundasın; Şu farkla ki, benden sonra peygamber yoktur.”⁶⁹

تَتَسَلَّمَنَّ أَوْ لِيَبْعَثَنَّ اللَّهُ رَجُلًا مِنِّي فَلْيَضْرِبَنَّ أَعْنَاقَكُمْ، وَلْيَسْبِيبَنَّ ذُرَارِيَكُمْ، وَلْيَأْخُذَنَّ أَمْوَالَكُمْ، فَقَالَ عُمَرُ: فَوَاللَّهِ مَا تَمَنَيْتُ الْإِمَارَةَ إِلَّا يَوْمَئِذٍ، جَعَلَتْ أَنْصَبُ صَدْرِي رَجَاءً أَنْ يَقُولَ هُوَ هَذَا، قَالَ: فَالْتَفَتَ إِلَى عَلِيٍّ فَأَخَذَ بِيَدِهِ ثُمَّ قَالَ: هُوَ هَذَا هُوَ هَذَا

Hz. Peygamber, Taif’ten gelen elçiler heyetine şöyle demişti: “Ya teslim olursunuz ya da Allah, aramızdan birisini çıkarır; boyunlarınızı vurur, çocuklarınızı esir alır, mallarınıza el koyar.” Hz. Ömer, Allah’a yemin ederek o gün başkanlığı hiç mi hiç temenni etmediğini ama Hz. Peygamberin o sözü üzerine ileriye çıkmış, o kimsenin kendisi olmasını temenni etmiş ama Hz. Peygamber, Hz. Ali’ye dönerek elini tutmuş ve sonra iki kez, şöyle demiştir: “Dediğim adam, işte budur!”⁷⁰

4.10. Hz. Ali’nin, Hz. Ömer Hakkında Dedikleri

اللَّهُمَّ أَعِزِّ الْإِسْلَامَ بِعُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ

Hz. Ali, Hz. Peygamberin “Allahum, İslâm’ı, Ömer b. Hattâb ile güçlendir” dediğini işittim,⁷¹ demiştir.

5. SONUÇ

Bilindiği üzere İslâm öncesi Araplar, Sasanî ve Gasânî gibi iki süper devletin arasında Arap yarımadasına sıkışmış vaziyetteydiler. Yarımada’da güçlünün zayıfı, zenginin yoksulu acımasızca ezdiği bir yapı egemendi. Mehmed Akif Ersoy’un tespitiyle, sırtlanları geçmişti beşer, yirticilikta; dışsiz insanın, kardeşleri tarafından yendiği bir tablo mevcuttu. Böyle bir atmosferde İslâm geldi, cehalet nitelemesiyle özdeşleşmiş o saldırgan toplumun bireylerini kardeş yaptı. Çok kısa bir sürede dünyanın efendileri haline getirdi. Allah, onların kalplerini uzlaştırdı. Onun nimetiyle kardeş oldular.

Ne var ki Hz. Peygamberin irthalinden kısa bir süre sonra Müslümanlar arasında siyasi ayrışma ve kavgalar baş gösterdi. Siyasi rakiplerin taraftarları, insafsızca birbirinin lider kadrolarına sövmeyi çok normal gördüler. Hatta yıllarca Cuma ve bayram hutbelerinde Hz. Ali ve Ehl-i beyt’e lanetler okundu, Emevî valileri tarafından verilen lanet okumaları dinlemeleri için insanlar, kırbaç ve kılıç zoruyla mescitlere gitmeye zorlandı. Ömer b. Abdülaziz, halife seçilince ilk yaptığı icraat, lanet okuma yerine bütün mescitlerde Nahl suresinin “Muhakkak ki Allah, size adaleti, iyi davranmayı ve yakınlara

⁶⁷ Zemaşşerî, *el-Muhtasar*, 105. Tirmîzî, Hadis için gariptir demiştir, bk. Tirmîzî, “Menâkıb”, 34; İbn Hanbel, *Müsned*, 2 : 40; Ebû’l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu’cemu’l-evsat*, thk. Târık b. İvazullâh Abdülmuhsin b. İbrâhîm el-Hasenî (Kâhire: Dârü’l-harameyn, ts.), 2: 91, 4: 359, 7: 68.

⁶⁸ Zemaşşerî, *el-Muhtasar*, 123. Hadis için bk. Müslim, “Fezâilü’l-ashâb”, 32.

⁶⁹ Zemaşşerî, *el-Muhtasar*, 124-125. Hadis için bk. Buhârî, “Megâzî”, 78, “Fezâilü’l-ashâb”, 9; Muslim, “Fezâilü’l-ashâb”, 31; Tirmîzî, “Menâkıb”, 72.

⁷⁰ Zemaşşerî, *el-Muhtasar*, 126-127. Ayrıca bk. Ebû Umer Yûsuf b. Abdullâh b. Muhammed en-Nemirî, *el-İstî’âb fi ma’rifeti’l-ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrût: Dârü’l-cîyl, 1992), 3: 1110. Muhammed Nâsiruddîn Elbânî, bu rivayetin sahih olduğunu söylemiştir, bk. *Sahîhu ve za’ifu süneni’-n-Nesâî* (İskenderiye: Merkezu nûru’l-İslâm, ts.), 10: 313.

⁷¹ Zemaşşerî, *el-Muhtasar*, 129. Hadis için bk. Tirmîzî, “Menâkıb”, 47; İbn Hanbel, *Müsned*, 9: 507; İbn Mâce, “Fadlu’Umer”, 105; Taberânî, *el-Mu’cemu’l-evsat*, 2: 240; Taberânî, *el-Mu’cemu’l-kebîr*, thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefi (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994), 2: 97.

yardımda bulunmayı emrediyor; hayâsızlığı, fenalığı ve azgınlığı yasaklıyor; dinleyip anlayıp tutasınız diye size öğüt veriyor” mealindeki 90. ayetini okutmak oldu.

Siyasî ihtiras ve kaptisleri adına bazı aşırı uçların çirkin tavırlarını gören kimi âlimler, sahabilerin, birbirine hayırhah davrandıklarını, birbirinin lehine görüş bildirdiklerini ele alan eserler kaleme almıştır. Onlardan bir tanesi de çalışmamıza esas aldığımız Ebû Sa’d es-Semmân İsmâil b. Ali b. Zenceveyh er-Râzî’nin *el-Muvâfakat beyne ehli’l-beyt ve’s-sahâbe vemâ revâhu küllü ferîkin fi hakkı’l-ahar* adlı eseridir. Eserde Ehl-i beyt ile diğer sahabilerin fazileti ve onların birbirleri hakkında söyledikleri güzel sözler ele alınmıştır. Müelliften yaklaşık bir asır sonra gelen Zemahşerî tarafından hadislerin senetleri ve mükerrerleri çıkarılmıştır.

Müslümanların, öteden beri adı geçen üç sahabe hakkında iki büyük bloğa ayrıştıkları, rahatlıkla denilebilir. Durum bu merkezde iken Hz. Ali’nin Ebû Bekir ile Ömer’i öven; Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer’in, Hz. Ali hakkında söyledikleri güzel sözlerinin, Müslümanların birlik içinde hareket etmeleri konusunda ufuk açıcı olduğu söylenebilir. Hatta Ebû Sa’d es-Semmân ile Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî’nin bu alanda çalışmalarındaki amacın, öteden beri müminlerin haklarında ayrıştıkları şahsiyetlerin (Ebû Bekir, Ömer, Ali), birbirileri hakkında sitayişle söz ettiklerini güz yüzüne çıkarmak olduğu vurgulanabilir. Zemahşerî, özetlediği eserin başında, çalışma amacının Allah’ın rızasını kazanma olduğunu söylemiştir.

Çalışmamızın daha iyi anlaşılması bağlamında Müellif hakkında biyografik bilgi vermeyi uygun gördük. Hoca ve öğrencilerinin kimler; eserlerinin ise neler olduğunu anlamaya çalıştık.

İnsanın hatadan berî olmadığı ilkesinden hareket ederek, eserde hadis diye rivayet edilen haberlerden bazılarının, ilgili hadis uzmanları tarafından eleştirildiğini tespit ettik. Kimi rivayetlerin garip, kiminin zayıf, kiminin aslına ulaşılamadığı, kiminin de mevzu olduğu söylenebilir. Müellifin, ilmî ölçüler dâhilinde insafli davrandığı, uç noktalarda seyretmediğini, ifrat-tefritten sakındığı görüldü.

Son olarak şu denilebilir: Ebû Sa’d es-Semmân İsmâil, hakkında ilmî çalışma yapılmayı hak eden bir kimlik ve kişiliğe sahiptir. Onu farklı boyutlardan ele almanın oldukça önemli olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

Abduh, Muhammed (ö.1905). *Şerhu nehci’l-belâğa*. Beyrût: Dâru’l-ma’rife, 1992.

Aclûnî, İsmâil b. Muhammed (ö.1162/1749). *Keşfu’l-hafâ ve müzîlu’l-ilbâs Ammâ iştehere min’el-ehâdîs Alâ elsineti’n-nâs*. 2 Cilt. Kâhire: Mektebetu’l-kudsî, 1351.

Âmilî, Şeyh Bahâuddîn Muhammed b. Hüseyin b. Abdüssamed Bahâî Harisî (ö.1031/1622). *el-Keşkûl*. Thk. Muhammed Abdülkerîm en-Nemirî. Beyrût: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 1998.

Askalânî, Ebû’l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer (ö.852/1448). *Lisânü’l-mîzân*. Thk. Abdülfettah Ebû Gudde. 7 Cilt. Beyrût: Dâru’l-beşâir el-İslâmiyye, 2002.

Aynî, Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ (ö.855/1451). *‘Umdetu’l-kârî şerhu sahîhi’l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi’t-türâsi’l-Arabî, 1351.

Brockelmann, Carl (ö.1956). *Târîhu’l-edebi’l-Arabî*. Çev. Abdülhalîm Naccâr. 7 Cilt. Kâhire: Dâru’l-ma’arif, 1959.

Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Mısri (ö.945/1539). *Tabakâtü’l-müfessirîn*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, ts.

Demir, Mahmut. *Hadis ve İdeoloji: Şîi-Sünnî İhtilâfının Hadis Rivayetine Yansımaları*. Ankara: Otto, 2015.

Deylemî, Ebû Şucâ’ Şîrûye b. Şehredâr b. Şîrûye (ö.509/1115). *el-Firdevs bi me’sûri’l-hitâb*. Thk. Sa’îd b. Besyûnî Zağlûl. 5 Cilt. Beyrût: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 1986.

Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn (ö.1999). *Silsiletü’l-ehâdîsi’z-za’ife ve’l-mevzu’a ve eserüha’s-seyyi’ fi’l-ümme*. 14 Cilt. Riyâd: Dâru’l-ma’ârif, 1992.

Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn (ö.1999). *Sahîhu ve da’ifu süneni’n-Nesâî*. İskenderiye: Merkezi nuru’l-İslâm, ts.

- Ezherî**, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Herevî (ö.370/980). *Tehzîbü'l-lüğa*. Thk Muhammed Avz Mu'rib. 8 Cilt. Beyrût: Dârü İhyâi turâsi'l-Arabî, 2001.
- Fettenî**, Muhammed Tâhir b. Ali es-Sıddîkî (ö.986/1578). *Tezkiretu'l-mevdû'ât*. Kâhire: İdâretü't-tibâ' el-munîriyye, 1924.
- Fettenî**, Muhammed Tâhir b. Ali es-Sıddîkî. *Mecma'u bihâri'l-envâr fî garâibi't-tenzîl ve letâifi'l-ahbâr*. 5 Cilt. Haydarâbâd: Matba'atu meclis dâireti'l-ma'arif el-'Usmâniyye, 1967.
- Hâcî Halîfe**, Mustafâ b. Abdullâh (ö.1067/1657). *Keşfu'z-zünûn An esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 6 Cilt. Bağdât: Mektebetü'l-musennâ, 1941.
- Hâcî Halîfe**, Mustafâ b. Abdullâh (ö.1067/1657). *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fühûl'*. Thk. Mahmûd Abdülkâdir el-Arnaut. 6 Cilt. İstanbul: IRCICA Yayınları, 2010.
- Hâkim**, Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh en-Nisâbüri (ö.405/1014). *el-Müstedrek Ale's-Sahihayn*. Thk. Mustafâ Abdükadir Atâ. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-kütübî'l-'ilmiyye, 1990.
- Hatîb el-Bağdâdî**, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit (ö. 463/1071). *Târîhu Bağdâd*. Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 16 Cilt. Beyrût: Dârü'l-garb el-İslâmî, 2002.
- Hatiboğlu**, İbrahim. "Muvâfakat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2006, 31: 405-406.
- Hazramî**, Ebû Muhammed et-Tayyib b. Abdullâh b. Ahmed b. Ali el-Hicrânî (ö.947/1541). *Kılâdetü'n-nahr fî vefâyâti a'yâni'd-dehr*. 6 Cilt. Cide: Dârü'l-minhâc, 2008.
- Heytemî**, Ebû'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed es-Sa'dî (ö.974/1567). *ez-Zevâcir An iktirâfi'l-kebâir*. 2 Cilt. Beyrût: Dârü'l-fikr, 1987.
- Hût**, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. Muhammed Dervîş (ö.1277/1861). *Esnâ'l-metâlib fî ehâdis muhtelifel el-merâtib*. Thk. Mustafâ Abdülkâdir Atâ. Beyrût: Dârü'l-kütübî'l-'ilmiyye, 1997.
- İbn Abdilberr en-Nemerî**, Ebû 'Umer Cemâluddîn Yûsuf b. Abdullâh b. Muhammed (ö.463/1071). *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*. Thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-cîyl, 1992.
- İbn Arrâk**, Ebü'l-Hasan Nûruddîn Ali b. Muhammed (ö.963/1556). *Tenzîhü's-şerî'a el-merfû'a 'ani'l-ahbâri's-şeni'a el-mevzu'a*. Thk. Abdülvahhâb Abdüllatîf-Abdüllâh Muhammed es-Sıddîk el-Ğamârî. 2 Cilt. Beyrût: Dârü'l-kütübî'l-'ilmiyye, 1399.
- İbn Asâkir**, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hibetullâh (ö. 571/1176). *Târîhu Dimaşk*. Thk. Amr b. Garâme el-Amravî. 74 Cilt. Beyrût: Dârü'l-fikr, 1995.
- İbn Düreyd**, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-Ezdî (ö.321/933). *Cemheretu'l-lüğa*. Thk. Remzî Munîr Ba'labekî. 3 Cilt. Beyrût: Dârü'l-'ilm li'l-melâyîn, 1987.
- İbn Hamza el-Hüseynî**, İbrâhîm b. Muhammed Kemâluddîn (ö.1120/1708). *el-Beyân ve't-ta'rîf fî esbâb vürûdi'l-hadis eş-şerîf*. Thk. Seyfuddîn el-Kâtib. 2 Cilt. Beyrût: Dârü'l-küttâbi'l-Arabî, ts.
- İbn Hanbel**, Ahmed (ö. 241/855). *Müsned*. Thk. Şu'ayb el-Arnaût-'Âdil Murşid. 45 Cilt. Beyrût: Mu'essesetu'r-risâle, 2001.
- İbn Hişâm**, Ebû Muhammed Abdümelik b. Eyyûb el-Himyerî (ö.213/833). *es-Sîretü'n-nebeviyye*. Thk. Mustafâ Sakâ-İbrâhîm Abyârî-Abdülhafîz Çelebî. 2 Cilt. Kâhire: Mektebetü Mustafâ el-Bâbî, 1955.
- İbn Kesîr**, Ebü'l Fidâ İsmâil (ö. 774/1372). *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 14 Cilt. Beyrût: Dârü İhyai't-türâs, 1998.
- İbn Kutluboğa**, Ebü'l Adl Zeynuddîn Kâsım b. Abdullâh es-Sûdûnî (ö.879/1474). *Tâcü't-terâcim fî tabakâti'l-Hanefiyye*. Thk. Muhammed Hayr Ramazân Yûsuf. Dimaşk: Dârü'l-kalem, 1922.
- İbn Manzur**, Muhammed b. Mükerrrem el-Afrîkî el-Mısrî. (ö.711/1311). "Nkb". *Lisânü'l-Arab*. 1: 770. 15 Cilt. Beyrut: Darü's-sâdir, ts.

- İbn Sa'd**, Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa'd (ö.230/835). *et-Tabâkatü'l-kübrâ*. Thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. 8 Cilt. Beyrût: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1990.
- İbn Tağrıberdî**, Ebü'l-Mehâsin Cemâluddîn Yûsuf el-Atabekî (ö.874/1469). *en-Nüçûmu'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire*. 16 Cilt. Kâhire: Dârü'l-kütüb, ts.
- İbn Teymiyye**, Takıyyuddîn Ahmed (ö.728/1328). *Minhâcu's-sünne en-nebeviyye fî nakz kelâmi's-şî'ati'l-kaderiyye*. Thk. Muhammed Reşâd Sâlim. 9 Cilt. Riyâd: Cami'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1986.
- İbnü'l-Adîm**, Ebü'l-Kâsım Kemâluddîn 'Umer b. Ahmed b. Hibetullâh b. Cerâde el-'Ukaylî el-Halebî (ö.660/1262). *Buğyetü't-taleb fî târîhi Haleb*. Thk. Suheyl Zekkâr. 12 Cilt. Beyrût: Dârü'l-fıkr, ts.
- İbnü'l-Cevzî**, Cemâluddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed (ö.597/1201). *el-Mevzu'ât*. Thk. Abdurrahmân b. 'Usmân. 3 Cilt. Medîne: 1966.
- İbnü'l-Gazzî**, Ebü'l-Mealî Şemsuddîn Muhammed b. Abdurrahmân (ö.1167/1754). *Divânü'l-İslâm*. Thk. Seyyid Kesrevî Hasan. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1990.
- İbnül-Hatîb**, Muhammed b. Kâsım b. Yakûb el-Amâsî (ö.940/1534). *Ravzu'l-ahyâr el-muthab min rabi'il-ebâr*. Haleb: Dârü'l-kalem el-Arabî, 1423.
- İbnü'l-İmad**, Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed (ö.1089/1678). *Şezarâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. Thk. Mahmûd Arnaût. 11 cilt. Beyrût: Dârü İbn Kesîr, 1986.
- İsmâ'il Paşa, Bağdâdî** (ö.1920). *Hediyyetü'l-'ârifîn esmâü'l-müellifîn âsâru'l-musannifîn*. 2 Cilt. Beyrût: Dârü ihyâi't-türâsî'l-Arabî, 1951.
- İsmâ'il Paşa Bağdâdî** (ö.1920). *İzâhü'l-meknûn fî'z-zeyli keşfü'z-zünûn*. 4 Cilt. Beyrût: Dârü ihyâ et-türâsî'l-Arabî, ts.
- Kandemir**, M. Yaşar. "Semmân, İsmail b. Ali". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 36: 496-497. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Kâsımî**, Ebû Abdullâh İbnu'l-Vezîr Muhammed Ali b. Murtazâ *el-Avâsım ve'l-kavâsım fî zebbi An sünneti ebi'l-Kâsım* (ö.840/1374). Thk. Şu'ayb el-Arnaût. 9 Cilt. Beyrût: Mü'essesetu'r-risâle, 1994.
- Kuraşî**, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkadir b. Muhammed (ö.775/1374). *el-Cevâhirü'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. 2 cilt. Karaçi: Kütübhâne-i Münîr Muhammed, ts.
- Kehhâle**, 'Umer Rızâ (ö.1987). *Mu'cemü'l-müellifîn*. 13 Cilt. Beyrût: Mektebetu'l-müsennâ, ts.
- Mervezî**, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî (ö.562/1167). *el-Ensâb*. Thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî. Haydarabâd: Meclisu dâireti'l-ma'arif el-'Usmâniyye, 1962.
- Muhammed**, Esmâ Ebûbekir. *Atvâku'z-zeheb fî'l-mevâ'iz ve'l-hutab Tahkiki*. Beyrût: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1994.
- Münâvî**, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf (ö.1031/1622). *et-Teysîr bi şerhil-câmi'i's-sağîr*. 2 Cilt. Riyâd: Mektebetu İmâm Şâfî, 1988.
- Müttakî el-Hindî**, Ali b. Husâmuddîn b. Abdülmelik b. Kâdîhân (ö.975/1567). *Kenzu'l-'ümmâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*. Thk. Bekrî Heyyânî-Safvet es-Sakâ. 16 Cilt. Beyrût: Mü'essesetu'r-risâle, 1981.
- Naccâr**, Muhammed Abdülazîz. *Diyâü's-sâlik ilâ evdehi'l-mesâlik*. 4 Cilt. Beyrût: Mü'essesetu'r-risâle, 2001.
- Nemirî**, Ebu 'Umer Yûsuf b. Abdullâh b. Muhammed (ö.463/1071). *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*. Thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-cıyl, 1992.

- Nüveyhiz**, Adil. *Mu‘cemu’l-müfessirîn min sadri’l-İslâm ve hatta’l-‘asri’l-hâzır*. 2 cilt. Beyrût: Mü‘essesetu nüveyhiz, 1998.
- Safedî**, Selâhuddîn Halîl b. Aybek b. Abdullâh (ö.764/1363). *el-Vâfî bi’l-vefayât*. Thk. Ahmed el-Arnâut-Türkî Mustafâ. 29 Cilt. Beyrût: Dârü ihyâi’t-türâs, 2000.
- Sa‘lebî**, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nisâbûrî (ö.427/1035). *el-Keşf ve’l-beyân ‘an tefsîri’l-Kur‘ân*. Thk. Ebû Muhammed Aşûr. 10 Cilt. Beyrût: Dârü ihyâi’t-türâsi’l-Arabî, 2002.
- San‘ânî**, Ebû İbrâhîm ‘İzzuddîn Muhammed b. İsmâîl (ö. 1182/1768). *et-Tenvîr şerhu’l-câmi’i’s-sağîr*. Thk. Muhammed İshâk Muhammed İbrâhîm. 11 cilt. Riyâd: Mektebetu dârü’s-selâm, 2011.
- Sehâvî**, Şemsuddîn Ebû’l-Hayr Muhammed b. Abdurrahmân (ö.902/1497). *el-Mekâsıdu’l-hasene fî beyân kesîr mine’l-ehâdis el-muştehire ‘ala’l-elsine*. Thk. Muhammed Usmân el-Haşt. Beyrût: Dârü’l-küttâbi’l-Arabî, 1985.
- Suyûtî**, Abdurrahmân b. Ebûbekir Celâluddîn (ö.911/1506). *el-Leâli’l-masnûA fî’l-ehâdisi’l-mavzuA*. 2 Cilt. Beyrût: Dârü’l-ma‘rife, 1983.
- Suyûtî**, Abdurrahmân b. Ebûbekir Celâluddîn. 13 Cilt. *Câmi’u’l-ehâdis*. nşr. Hasan Abbâs Zekî, Kâhire: y.y., ts.
- Suyûtî**, Abdurrahmân b. Ebûbekir Celâluddîn. *Târihü’l-hulefâ*. Thk. Hamdî Karadâş. Mekke: Mektebetu Nazzâr Mustafa el-Bâz, 2004.
- Şahin**, Haşim. “Menâkıbnâme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 112-114. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Şevkânî**, Muhammed b. Ali (ö.1250/1831). *el-Fevâidu’l-mecmuA, fî’l-ehâdisi’l mavzuA*. Thk. Abdülvahhâb Abdüllatif. Beyrût: Dârü’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 1379.
- Taberânî**, Ebû’l-Kâsım Suleymân b. Ahmed (ö.360/993). *el-Mu‘cemu’l-‘evsat*. Thk. Târik b. ‘İvazullâh-Abdülmuhsin b. İbrâhîm el-Hasenî. 10 cilt. Kâhire: Dârü’l-harameyn, ts.
- Taberânî**, Ebû’l-Kâsım Suleymân b. Ahmed. *el-Mu‘cemu’l-kebîr*. Thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefi. 25 Cilt. Kâhire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1994.
- Tarhûnî**, Ebû’l-Erkâm Muhammed b. Rızık b. Abdunnâsır. *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn fî garb İfrikıya*. 2 Cilt. Riyâd: Dârü İbni’l-Cevzî, 1426.
- Tirmîzî**, Ebu ‘İsâ Muhammed (ö.279/892). *Sünenü’l-Tirmîzî*. Thk. Abdülvahhâb. 3 Cilt. Beyrût: Dârü’l-fıkr, 1980.
- Umer**, Ahmed Muhtâr Abdülhamîd (ö.1424/2003). *Mu‘cemü’l-lügati’l-Arabiyye el-mu‘âsıra*. 4 Cilt. Kâhire: Alemü’l-kütüb, 2008.
- Yâkût el-Hamevî**, Şihâbuddîn Ebû Abdullâh (ö.626/1229). *Mu‘cemu’l-üdebâ/İrşâdu’l-erîb ilâ ma‘rifeti’l-edîb*. 7 Cilt. Kâhire: Dârü’l-fıkr, 1980.
- Yerkazan**, Hasan, “Zemahşerî’nin Eserlerinde Bulunan Hadislerin Kaynakları”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2017): 273-310.
- Zebîdî**, Muhammed Murtazâ (ö.1205/1791). *Tâcu’l-Arûs min cevâhiri’l-kâmûs*. Thk. Heyet. 40 Cilt. Kâhire: Dârü’l-hidâye, ts.
- Zehebî**, Şemsuddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. ‘Usmân b. Kaymâz (ö.748/1348). *Mizânü’l-ıtidal fî nakdi’r-ricâl*. Thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrût: Dârü’l-ma‘rife, 1963.
- Zehebî**, Şemsuddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. ‘Usmân b. Kaymâz (ö.748/1348). *el-İber fî haberi men Gaber*. Thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Sa‘îd b. Besyûnî Zağlûl. 4 Cilt. Beyrût: Dârü’l-kütübi’l-‘ilmiyye, ts.
- Zehebî**, Şemsuddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. ‘Usmân b. Kaymâz (ö.748/1348). *Siyerü a‘lami’n-nübelâ*. 18 Cilt. Kâhire: Dârü’l-hadîs, 2006.

- Zehebî,** Şemsuddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. ‘Usmân b. Kaymâz (ö.748/1348). *Tezkiretü'l-hüffâz*. 4 Cilt. Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-‘ilmiyye, 1998.
- Zemahşerî,** Ebü'l-Kâsım Mahmûd (ö.538/1143). *el-Muhtasar min Kitâbi'l-muvâfakat beyne ehli'l-beyt ve's-sahâbe*. Thk. Kâhire: Dârü'l-hadîs, 2001.
- Zemahşerî,** Ebü'l-Kâsım Mahmûd (ö.538/1143). *Atvâku'z-zeheb fi'l-mevâ'iz ve'l-hutab*. Thk. Ahmet Abdu't-Tavvâb Avd. Kâhire: Dârü'l- fadîle, ts.
- Zemahşerî,** Ebü'l-Kâsım Mahmûd (ö.538/1143). *Nevâbiğü'l-kelim*. Kâhire: Matbaatu vâdi'n-Nîl, 1286.
- Zemahşerî,** Ebü'l-Kâsım Mahmûd (ö.538/1143). *Rebî'ü'l-ibrâr ve nüsûsu'l-ahyâr*. 5 cilt. Beyrût: Mü'essesetu'l-a'lamî, 1992.
- Ziriklî,** Hayruddîn (ö.1976). *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrût: Dârü'l-kalem, 1980.